

Ks. Stanisław Mędała CM, Gościkowo-Paradyż

TARGUMY DO PIĘCIOKSIĘGU W ŚWIETLE NAJNOWSZYCH BADAŃ

Dziewiętnastowieczne badania aramejskich przekładów Pięcioksięgu¹, poparte filologicznymi studiami G. Dalmana², doprowadziły do powszechnie przyjętego przekonania, utrzymującego się w podręcznych dziełach biblijnych³, że najstarszym i najwartościowszym tłumaczeniem Pięcioksięgu na język aramejski jest zredagowany w Babilonii targum Onkelosa⁴, a targumy jerozolimskie⁵ pochodzą z wczesnego średniowiecza (VI—VIII w.). Stąd prawie dosłowny przekład tekstu hebrajskiego, jakim jest targum Onkelosa, przedstawia względną wartość dla krytyki tekstualnej Starego Testamentu, a targumy jerozolimskie, będące parafrazą tekstu biblijnego głównie w formie midrasu hagadycznego, ze względu na swe późne pochodzenie, mimo zbieżności z tekstami Nowego Testamentu, dla ich egzegezy mogą mieć niewielkie znaczenie.

Tego rodzaju twierdzenia wywarły bardzo ujemny wpływ nie tylko na ogół egzegetów Nowego Testamentu, lecz również na takich znawców judaizmu, jak J. Bonsirven i G. F. Moore. W podstawowych dziełach Bonsirvena, traktujących o teologii rabinistycznej⁶, nie znajdujemy żadnego cytatu z targumów, który

¹ Por. *Ordo Missae*, str. 12.

² Por. np. H. Seligsohn, *De duabus Hierosolymitanis Pentateuchi paraphrasibus*. Vratislaviae 1859; J. Bassfreund, *Das Fragmenten-Targum zum Pentateuch, sein Ursprung und Charakter und sein Verhältnis zu den anderen pentateuchischen Targumim*, Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums 40 (1896) 1—14. 49.—67. 97.—109. 145—163. 241—252. 353—365. 369—405.

³ G. Dalman, *Die Worte Jesu*, Leipzig 1898, s. 67 n.; tenże, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*, Leipzig² 1905, s. 32 n.

⁴ Por. np. Cz. Jakubiec, *Wstęp ogólny do Pisma świętego*, Poznań 1955, s. 150; F. Kłoniecki, *Starożytnie przekłady Pisma św.*, w: *Podręczna Encyklopedia Biblijna*, tom II, Poznań 1960, s. 535 n.; E. Dąbrowski, *Nowy Testament na tle epoki*, tom II. Kultura, Poznań 1958, s. 28.

⁵ Krytyczne wydanie opracował A. Berliner, *Targum Onkelos*, Berlin 1884.

⁶ Targum jerozalmi I, zwany targumem Pseudo-Jonatana (wyd. M. Ginsburger, *Pseudo-Jonathan. Thargum Jonathan ben Usiel zum Pentateuch*, Berlin 1903) i targum jerozalmi II, zwany także targumem fragmentów (wyd. M. Ginsburger, *Thargum jeruschalmi zum Pentateuch*, Berlin 1899).

⁷ W *Le Judaïsme palestinien au temps de J^{ésus}-Christ*, 2 tomy, Paris 1935. J. Bonsirven przypuszcza, że w targumach zachowały się stare partie, ale sądzi, iż jako świadectwo religii żydowskiej okresu nowotestamentowego mogą być wykorzystywane tylko z wielką rezerwą. Autor nie bierze pod uwagę targumów w *L'Exégèse rabbinique et l'exégèse paulinienne*, Paris 1939 i w *Textes rabbiniques des deux premiers siècles*, Rome 1955.

wyrażałyby poglądy rabinów epoki Chrystusa. Moore⁷ sądzi, że targumy stanowią świadectwo żydowskiej egzegezy okresu Tannaitów (I i II w. po Chr.). Jego zdaniem, homiletyczne midrasze, czyli hagada, zawarte w targumach, są luźno związane z tekstem biblijnym, będąc dziedziną indywidualnej twórczości nauczycieli i kaznodziejów żydowskich, którym nie chodziło o wydobyć sensu biblijnego, lecz o urozmaicenie stereotypowych formuł biblijnych⁸.

1. NOWE ODKRYCIA I ZASTOSOWANIE NOWYCH METOD BADAWCZYCH

Żmudne badania targumów, prowadzone przez kilku uczonych w ostatnich czterdziestu latach⁹ oraz nowe odkrycia systematycznie obalają ogólnie utrzymywany od czasów Dalmana pogląd na względną chronologię targumów i naturę zachowanej w nich hagady.

Już w 1930 r. P. Kahle¹⁰, publikując fragmenty targumu palestyńskiego z genizy kairskiej udowodnił, że targum palestyński jest wcześniejszy od targumu Onkelosa. W tym samym roku S. Rappaport¹¹ opublikował dzieło dotyczące egzegezy u Józefa Flawiusza, w którym wykazał, że znaczna ilość hagadycznego materiału w *Starożytnościach żydowskich* została zapożyczona z ustalonej tradycji palestyńskiej. Również w latach trzydziestych A. Robert¹² zwrócił uwagę na fakt, iż korzenie rodzaju literackiego, zwanego midraszem, tkwią w starotestamentowej literaturze okresu po niewoli babilońskiej, w tzw. stylu antologicznym.

Odkrycia w Qumran dostarczyły konkretnego materiału do datowania tradycji hagadycznych przed okresem Tannaitów¹³. Prawie na równi z dokumentami qumrańskimi stawia się wydanie w 1949 r.

⁷ G. F. Moore, *Judaism in the First Centuries of the Christian Era. The Age of the Tannaim*, tom I, Cambridge (USA) 1927, s. 175 n.; wyd. 9 w 1962, s. 174 n.

⁸ Por. G. F. Moore, dz. cyt., wyd. 1, s. 162.

⁹ Na temat historii studiów targumicznych zob. M. McNamara, *The New Testament and the Palestinian Targum to the Pentateuch* (Analecta Biblica 27), Rome 1966, s. 5—66; tenże, *Targumic Studies*, The Catholic Biblical Quarterly 18 (1966) 1—19.

¹⁰ P. Kahle, *Masoreten des Westens II* (Texte und Untersuchungen zur vormasoretischen Grammatik des Hebräischen IV), Stuttgart 1930.

¹¹ S. Rappaport, *Agada und Exegese bei Flavius Josephus*, Frankfurt am Main 1930.

¹² A. Robert, *Les attaches littéraires bibliques de Prov. I—IX*, Revue biblique 43 (1934) 42—68, 17 2—204, 374—384; 44 (1935) 344—365, 502—525; tenże, *Littéraires (genres)*, Supplément au Dictionnaire de la Bible V, 405—421.

¹³ Por. W. H. Brownlee, *Biblical Interpretation among the Sectarrians of the Dead Sea Scrolls*, The Biblical Archaeologist 14 (1951) 54—76. Dalszą literaturę na ten temat podaje G. Vermes, *Scripture and Tradition in Judaism. Haggadic Studies* (Studia Post-Biblica IV), Leiden 1961, s. 4 n. i nota 1 na s. 5.

łacińskiego tekstu dzieło Pseudo-Filona pt. *Liber Antiquitatum Biblicarum*¹⁴. Stwierdzono bowiem, że dzieło Pseudo-Filona powstało w I w. po Chr. i przekazuje współczesną hagdę palestyńską¹⁵.

Najważniejszego odkrycia w dziedzinie targumistyki dokonano jednak dopiero w 1956 r.¹⁶, kiedy w manuskrypcie *Neofiti 1*, znajdującym się w zbiorach Biblioteki Watykańskiej¹⁷, rozpoznano pełną wersję targumu palestyńskiego, który znany był dotychczas jedynie we fragmentach. Sudia paleograficzne¹⁸ dowiodły, że kodeks był napisany w XVI w. dla humanisty Egidiusza z Viterbo. A. Díez Macho, odkrywca kodeksu *Neofiti 1*, utrzymuje, że targum ten został ułożony w II w., a może nawet w I w. po Chr., zaś materiał w nim zawarty pochodzi z okresu jeszcze wcześniejszego¹⁹ i w ten sposób jest autentycznym dokumentem języka aramejskiego, którym mówił Chrystus i apostołowie²⁰.

¹⁴ G. Kisch, *Pseudo-Philo's Liber Antiquitatum Biblicarum*, Notre-Dame, Indiana, 1949.

¹⁵ Por. G. Vermes, dz. cyt., s. 5 n.

¹⁶ O swoim odkryciu pisał A. Díez Macho w wielu artykułach. Zob. np. *Una copia de todo el Targum jerosolimitano en la Vaticana*, *Estudios biblicos* 16 (1956) 446 n.; *Una copia de todo el Targum palestinese en la Biblioteca Vaticana*, *Sefarad* 17 (1957) 119—121. Por. także P. Boccaccio, *Integer textus Targum Hierosolymitani primi inventus in codice Vaticano*, *Biblica* 38 (1957) 237—239.

¹⁷ Zbiór 43 kodeksów hebrajskich domu Neofitich (dzisiaj: Ospizio Pontificio dei Catecumeni e Neofiti w Rzymie przy via Botteghe Oscure 15, założone przez Grzegorza XIII w 1578 r.) przeniesiono do Biblioteki Watykańskiej 1893 r. Skatalogował je G. Sacerdote, *I Codici Ebraici della pia Casa dei Neofiti in Roma* (Reale Accademia dei Lincei), Roma 1893. Na s. 7 tego katalogu znajduje się opis kodeksu oznaczonego numerem 1, który został zatytułowany jako targum Onkelosa.

¹⁸ Por. F. M. Martin, *The Palaeographical Character of Codex Neofiti 1*, *Textus. Annual of the Hebrew University Bible Project* 3 (1963) 1—35; R. Le Déaut, *Jalons pour une histoire d'un manuscrit du Targum palestinien (Neofiti 1)*, *Bib* 48 (1967) 509—533.

¹⁹ Por. A. Díez Macho, *El Targum Palestinense*, *Nouvelles chrétiennes d'Israël* 13, 2 (1962) 20—25; tenże, *The Recently Discovered Palestinian Targum. Its Antiquity and Relationship with the other Targums* (Congress Volume, Oxford 1959), w: *Suppl. to Vetus Testamentum* 7 (1960) 222—245; tenże, *En torno a la datación del Targum „Palestinense”*, *Sefarad* 20 (1960) 3—16. — Krytyczną ocenę i zastrzeżenia dotyczące argumentów A. Díez Macho zob. np. W. Wernberg-Møller, *An Inquiry into the Validity of an Text-critical Argument from an Early Dating of the Recently Discovered Palestinian Targum*, *VT* 12 (1962) 312—330; J. T. Milik, *Bib* 42 (1961) 81 i nota 2.

²⁰ Por. M. Black, *The Recovery of the Language of Jesus*, *New Testament Studies* 3 (1957) 305—313; tenże, *Die Erforschung der Muttersprache Jesu*, *Theologische Literaturzeitung* 82 (1957) 653—668; P. Kahle, *Das palästinische Pentateuchtargum und das zur Zeit Jesu gesprochene Aramäisch*, *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* 49 (1958) 100—116; 51 (1960) 55; Y. Kutscher, *Das zur Zeit Jesu gesprochene Aramäisch*, *ZNW* 51 (1960) 46—54.

W oparciu o dostarczone materiały rozpoczął się etap ożywionych studiów targumicznych. Jeszcze przed odkryciem pełnej wersji targumu palestyńskiego Renée Bloch, do chwili swej tragicznej śmierci w 1955 r., w kilku artykułach²¹ nakreśliła genezę midraszu i zaanonsowała przedchrześcijańskie pochodzenie głównych tradycji hagadycznych, wskazując równocześnie metodę systematycznych badań tego rodzaju literackiego. Jej zdaniem punktem wyjścia midraszu rabinistycznego nie była fantazja kaznodziei, lecz treść tekstu biblijnego. Midrasz rodził się z liturgicznego czytania Tory. Wyjaśniał on teksty nie w sposób dowolny, lecz przez wydobywanie tematów, wiążąc równocześnie orędzie biblijne z konkretnymi potrzebami słuchaczy. Stosownie do natury tekstu biblijnego midrasz usiłuje odkryć podstawowe zasady postępowania tkwiące w sekcjach prawnych, by rozwiązać poroblemę, o których Biblia nie mówi (jest to tzw. *halacha*), lub wydobywa na światło dzienne rzeczywiste znaczenie wydarzeń przedstawionych w sekcjach narracyjnych Pięcioksięgu (jest to *hagada*). Hagada jest zasadniczo pochodzenia liturgicznego, a halacha pochodzenia szkolnego.

Według Bloch, najstarsze przekłady Starego Testamentu mają charakter midraszu²², a targum palestyński do Pięcioksięgu, przytaczając homilie synagogalne, jest formą midraszu najściślej związanego z Biblią, a pod względem struktury treściowo-formalnej odpowiada hagadzie rabinistycznej. Można powiedzieć, że stanowi on przejście od midraszu jako metody egzegetycznej do midraszu jako rodzaju literackiego, będąc w ten sposób pomostem między Pięcioksięgiem a późniejszą literaturą rabinistyczną.

Rozwój midraszu hagadycznego, w oparciu o zasady metody porównawczej wpracowanej przez Bloch, analizuje G. Vermes w kilku artykułach zebranych w 1961 r. w dziele pt. *Pismo św. i Tradycja w judaizmie. Studia hagadyczne*²³. Vermes wziął za przedmiot badań starożytną hagadę judaistyczną, gdyż — jego zdaniem — ona stanowiła glebę, na której zakorzeniła się teologia nowotestamentowa. Na boku zostawił zaś halachę, ponieważ chrześcijaństwo przeważnie z nią zerwało. Halacha targumiczna stanowi

²¹ R. Bloch, *Écriture et Tradition dans le judaïsme — Aperçus sur l'origine du Midrash*, Cahiers Sioniens 8 (1954) 9—34; *Note méthodologique pour l'étude de la littérature rabbinique*, Recherches des Sciences Religieuses 43 (1955) 194—227; *Note sur l'utilisation des fragments de la Guéniza du Caire pour l'étude du Targum palestinien*, Revue des Études Juives 114 (1955) 5—35; *Quelques aspects de la figure de Moïse dans la tradition rabbinique*, w: Moïse l'Homme de l'Alliance, Paris 1955, s. 93—167; *Midrash*, w Suppl. DB V, 1263—1280.

²² Należy odróżnić Midrasz jako rodzaj literacki od midraszu jako metody egzegetycznej, która polega na twórczym i aktualizującym interpretowaniu tekstu biblijnego. Por. A. G. Wright, *The Literary Genre Midrash*, CBQ 28 (1966) 105—138. 417—437.

²³ G. Vermes, *Scripture and Tradition in Judaism. Haggadic Studies*, Leiden 1961.

natomiast ważne kryterium do datowania targumów przez porównanie jej z halaczą rabinistyczną okresu Tannaitów i Amoraítów²⁴

Badania Vermesa potwierdzają tezę Bloch, że początków hagady należy szukać w literaturze biblijnej powstałej między IV a II w. przed Chr. W II w. przed Chr. główne tematy hagady zostały już w pełni rozwinięte. Struktura wczesnej hagady w jej najpierwotniejszej formie ma charakter liturgiczny. Cechuje ją zwracani uwagi na sens przeznaczonych do synagogałnej lektury urywków Tory i Proroków oraz próba synoptycznego ujmowania czytanych partii Biblii. Ta forma hagady najlepiej zachowała się w targumie palestyńskim, który znamy obecnie w trzech głównych redakcjach, tj. w targumie fragmentów, we fragmentach genizy kairskiej i w kodeksie *Neofiti 1*.

Inna forma hagady, biorąca pod uwagę raczej sens poszczególnych wierszy, przechowała się w targumie Pseudo-Jonatana, *Księżdzę Jubileuszów*, *Genesis Apocryphon*, *Starożytnościach żydowskich* Józefa Flawiusza i w *Liber Antiquitatum Biblicarum* Pseudo-Filona.

Hagada targumiczna przekazuje zatem przedchrześcijańską egzegezę Biblii. Ciekawe są także wyniki badań Vermesa dotyczące wartości egzegezy targumicznej. Na przykładzie analizy tradycji o Balaamie w literaturze biblijnej i pozabiblijnej²⁵ okazuje się, że rabinistyczna egzegeza w targumach uwydatnia sens nadany opowiadaniu biblijnemu przez tradycję kapłańską. W ten sposób targumy dają podstawę do odkrycia intencji ostatnich redaktorów Pięcioksięgu, który poprzez harmonizację i polaryzację dawnych tradycji bilijnych ustalili znaczenie kompilacji jako całości. Nowością w badaniach Vermesa jest udokumentowanie organicznego zażębiania się egzegetycznych tradycji w targumach z ostatnimi tradycjami biblijnymi i stwierdzenie, że parafrazy targumu palestyńskiego stanowią autentyczne przedłużenie myśli biblijnej.

Do podobnych wniosków, jeśli chodzi o starożytność i wartość egzegezy targumicznej, dochodzi P. Grelot²⁶. Zastosował on do badania targumów podobną metodę, jaką stosuje się do badań ewangelii synoptycznych. Na przykładzie drobiazgowej analizy hagady osnutej na biblijnym opowiadaniu o Kainie i Ablu²⁷, przechowanej we wszystkich znanych targumach do Pięcioksięgu, autor ukazał nie tylko względną chronologię targumów, lecz przede wszystkim możliwość dojścia do najpierwotniejszej formy targumu palestyńskiego.

²⁴ Halacę metodą porównawczą bada P. R. Weiss, *Mishna Horayoth-Its History and Exposition*, Manchester 1952.

²⁵ Zob. G. Vermes, *Scripture and Traditions*, s. 127—177.

²⁶ Por. P. Grelot, *Sagesse 10, 21 et le Targum de l'Exode*, *Bibl 42* (1961) 49—60; tenże, *(De son ventre couleront des fleuves d'eau)*. *La citation scripturaire de J 7, 38*, *RB 66* (1959) 369—374.

²⁷ P. Grelot, *Les Targums du Pentateuque. Etude comparative d'après Gen IV, 3—16*, *Semitica 9* (1959) 59—88.

W wypadku hagady o Kainie i Ablu targum Onkelosa jest zależny pod względem lierackim od targumu palestyńskiego²⁸.

W studiach nad targumem palestyńskim do nieoczekiwanych wniosków doszedł J. Malfroy, pisząc pracę dyplomową na Instytucie Katolickim w Paryżu, której część opublikował w 1967 r. w periodyku „Semitica”²⁹. Po przebadaniu terminologii mądrościowej w targumie do księgi Powtórzonego Prawa w kodeksie *Neofiti 1* stwierdził on, że rabinistyczna egzegeza bardzo wiernie oddawała sens kryginału, gdyż większą uwagę zwracała nie na literę, lecz na przekazanie ducha tekstu hebrajskiego.

2. ZNACZENIE TARGUMÓW DO PIĘCIOKSIĘGU W EGZEGEZIE NOWEGO TESTAMENTU I PERSPEKTYWY BADAŃ TARGUMICZNYCH

W ostatnich latach notuje się znaczne zainteresowanie targumami ze strony egzegetów Nowego Testamentu. Wybitny znawca paulinizmu S. Lyonnet³⁰ i R. Le Déaut³¹ wykazali zależność wielu tekstów w listach św. Pawła od hagady targumicznej przekazanej nawet w targumie Pseudo-Jonatana. Díez Macho w 1964 roku, w artykule pt. *Targum i Nowy Testament*³² przytacza 50 punktów zbieżnych między targumami i Nowym Testamentem, które wskazano w ostatnich latach. Kika trudniejszych tekstów nowotestamentowych wyjaśnia w świetle targumów J. Ramón Díaz³³.

Związek zachodzący między targumem palestyńskim a Nowym Testamentem systematycznie opracował M. McNamara w swej rozprawie doktorskiej, przedstawionej na Papieżkim Instytucie Biblijnym w Rzymie w 1965 r., a w następnym roku opublikowanej

²⁸ Według Grelota, (*art. cyt.*, s. 85 n.) targum Onkelosa jest zależny od targumu jerozolimskiego I, tj. od targumu Pseudo-Jonatana (*The Targumic Versions of Genesis 4, 3—16*, *The Annual of Leeds University Oriental Society 3* (1960—62), Leiden 1963, s. 107—111).

²⁹ J. Malfroy, *L'utilisation du vocabulaire sapientiel du Deuteronome dans le Targum Palestinien (Codex Neofiti)*, *Semitica 17* (1967) 81—96.

³⁰ S. Lyonnet, *Saint Paul et l'exégèse de son temps*, w: *Mélanges bibliques redigés en l'honneur d'André Robert*, Paris 1957, s. 494—506; tenże, *L'histoire du salut selon le chapitre VII de l'épître aux Romains*, *Bib 43* (1962) 117—151.

³¹ R. Le Déaut, *Traditions targumiques dans le corpus paulinien?*, *Bib 42* (1961) 28—48; tenże, *La présentation targumique de sacrifice d'Isaac et la sotériologie paulinienne*, w: *Studiorum paulinorum congressus internationalis catholicus 1961 (Analecta Biblica 17—18)*, t. II, Roma 1964, s. 563—574.

³² A. Díez Macho, *Targum y Nuevo Testamento*, w: *Mélanges Eugène Tisserant*, vol. I. *Ecriture Saint — Ancien Testament (Studi e Testi 23)*, Città del Vaticano 1964, s. 153—185.

³³ J. Ramón Díaz, *Targum Palestinense y Nuevo Testamento*, *Est. biblicos 21* (1962) 337—342.

w „*Analecta Biblica*”³⁴. Mc Namara wziął pod uwagę głównie te paralele między Nowym Testamentem a targumami, których nie ma w pozostałych pismach rabinistycznych. Na podstawie zebranego materiału wykazał on zależność listów św. Pawła, Apokalipsy i niektórych tekstów ewangelicznych od targumu palestyńskiego oraz doszedł do wniosku, że targum ten nie tylko przekazuje przedchrześcijańskie tradycje hagadyczne, lecz sam pochodzi z okresu przedchrześcijańskiego.

Przyjmując tezę McNamary o przedchrześcijańskim pochodzeniu targumu palestyńskiego, należy za Grelotem³⁵ poczynić pewne zastrzeżenia. Przedchrześcijańskie pochodzenie targumu palestyńskiego nie dowodzi, iż został on przekazany w formie pisemnej już w epoce przedchrześcijańskiej. W I w. po Chr., kiedy powstawały pisma Nowego Testamentu, targum palestyński mógł być ustalony w formie ustnej, a dopiero później zredagowany na piśmie nie bez retuszów i korekt, których liczne ślady łatwo dostrzec w zachowanych redakcjach.

Należy zaznaczyć, że badania związku targumów z Nowym Testamentem nowoczesnymi metodami stanowią zaledwie pierwsze kroki w tej dziedzinie. Wiele problemów zostało dopiero zaanonsonowanych. W celu wyjaśnienia trudniejszych miejsc Nowego Testamentu uczeni najczęściej badają poszczególne teksty targumów. Wydana w 1967 r. przez P. Nicklesa bibliografia³⁶ prac na temat relacji targumu do Nowego Testamentu wylicza w indeksie 672 miejsca z pism nowotestamentowych, do których wskazano paralele przeważnie w aramejskich parafrazach Pięcioksięgu. Trzeba jednak podkreślić, że największą pomoc do egzegezy Nowego Testamentu daje opracowanie tematów teologicznych w hagadzie targumicznej w powiązaniu z pozostałymi źródłami judaistycznymi i pismami Nowego Testamentu.

Dotychczas wszechstronnie przeanalizowano targum do Rdz 22³⁷ na temat historii wzięcia Izaaka przez Abrahama, zwany *Akedą*, i wykazano, że osoba Izaaka w starożytnej hagadzie służyła do ilustracji religijnej postawy miłości i posłuszeństwa o znaczeniu soteriologicznym. Badając historyczny rozwój hagady o Izaaku, Vermes dowodzi, iż wprowadzenie motywu *Akedy* do chrześcijaństwa nie jest zasługą Pawła, lecz samego Jezusa, gdyż motyw ten należy do najstarszej, przed-Markowej warstwy kerygmatu chrześcijańskiego.

³⁴ Dz. cyt. pod n. 9.

³⁵ Por. recenzję dzieła McNamary w Bib 48 (1967) 306.

³⁶ P. Nickels, *Targum and New Testament. A Bibliography together with a New Testament Index*, Rome 1967.

³⁷ Por. A. Vanel, *Le Targum de Gn XXII et la haggada juive ancienne*, (nieopublikowana praca doktorska, przedstawiona na Instytucie Katolickim w Paryżu w 1961 r.); G. Vermes, *Scripture and Tradition*, s. 193—227; R. Le Déaut, *La presentation targumique de sacrifice d'Isaac et la sotériologie paulinienne*, w dz. cyt.

R. Le Déaut, w rozprawie doktorskiej przedłożonej na Biblicum w grudniu 1962 r., wychodząc z tzw. *Poematu czterech nocy*, czyli targumu do Wj 12, 42, dokładnie przebadał religijne znaczenie Paschy w judaizmie i wykazał, że nowotestamentowa teologia tajemnicy paschalnej była wszechstronnie przygotowana przez teologię rabinistyczną³⁸.

Vermes³⁹, badając judaistyczną teologię obrzezania w targumie do Wj 4, 24—26, doszukał się w niej całej struktury teologii chrztu wyłożonej w listach św. Pawła.

W ubiegłym roku D. Munoz Leon bronił na Biblicum pracy doktorskiej pt. *Bóg-Słowo*⁴⁰. Wykazał w niej, że często występujące w targumach wyrażenie „*Memra Jahwe*”, używane w liturgii synagogałnej bądź jako metonimia lub peryfrazja Jahwe, bądź jako hipostaza, posłużyła Janowi Ewangelista dla wyjaśnienia najtrudniejszego punktu katechezy chrześcijańskiej, iż Słowo było Bogiem.

Na ten rok zapowiedziano publikację innej rozprawy doktorskiej ze Studium Biblicum Franciscanum w Jerozolimie na temat palestyńskiej tradycji o mannie, którą napisał w 1967 r. B. Malina⁴¹.

Jednak jeszcze bardzo liczne tematy, których dostarczają targumy, czekają na podjęcie. Zasygnalizowano potrzebę dokładniejszego opracowania idei mesjańskiej⁴², tradycji o Gogu i Magogu, o Duchu Świętym, o zasłudze, a zwłaszcza różnych problemów wchodzących w skład „*de novissimis*”⁴³.

Aby targumy mogły być wykorzystane do egzegezy Nowego Testamentu, nieodzowne są krytyczne ich wydania oraz odpowiednie pomoce o języku i problematyce tych pism. Nad krytycznym wydaniem targumów od kilku lat pracuje hiszpańska szkoła rabinistyczna pod kierunkiem Diez Macho. Krytyczne wydanie wszy-

³⁸ R. Le Déaut, *La Nuit Pascale. Essai sur la signification de la Pâque juive à partir du Targum d'Exode XII, 42* (Analecta Biblica 22) Rome 1963; tenże, *De nocte Paschatis*, VD 51 (1963) 189—195. Por. L. Sabourin, *Mysterium paschale et nox messianica*, VD 44 (1966) 65—73. 152—168.

³⁹ G. Vermes, *Baptism and the Jewish Exegesis: New Light from Ancient Sources*, NTS 4 (1958) 308—319. Por. tenże, *Scripture and Tradition*, s. 178—192.

⁴⁰ D. Munoz León, *Dios-Palabra. Empleo del apelativo „Memra YY” en los targumim del Pentateuco y su relación con el Logos de Juan*.

⁴¹ B. Malina, *The Palestinian Manna Tradition* (Arbeiten zur Geschichte des späteren Judentums und des Urchristentums 7), Tübingen (w druku).

⁴² P. Grelot, omawiając mesjanizm w literaturze apokryficznej Starego Testamentu, wskazał na idee mesjańskie oficjalnego judaizmu okresu przedtalmudycznego w targumie do Rdz 49, 10—12 i do Wj 12, 42. Por. *Le Messie dans les Apocryphes de l'Ancien Testament. État de la Question*, w: La Venue du Messie. Messianisme et Eschatologie (Recherches Bibliques VI), Bruges 1962, s. 19—50.

⁴³ Por. M. McNamara, *Novum Testamentum et Targum Palaestinense ad Pentateuchum*, VD 43 (1965) 299.

kich targumów ma się ukazać w czwartej serii Poligloty Madryckiej⁴⁴. Przygotowuje się także przekład targumu palestyńskiego kodeksu *Neofiti 1* na język łaciński, angielski, francuski i hiszpański⁴⁵. Publikuje się również dalsze fragmenty targumu palestyńskiego z genizy kairskiej⁴⁶. M. C. Doubles⁴⁷ przygotował krytyczne wydanie tzw. targumu fragmentów, który był wydany w 1899 r. przez Ginsburgera, niestety z bardzo licznymi błędami.

Jeśli chodzi o prace pomocnicze, to dotychczas ukazało się *Wprowadzenie do studiów targumicznych* przygotowane przez Le Déaut⁴⁸, a w najbliższym czasie należy oczekiwać opublikowania gramatyki do targumu palestyńskiego kodeksu *Neofiti 1*.

Z dotychczasowych badań w dziedzinie targumistyki wynika, że każdy, kto pragnie poznać stosunki panujące w judaizmie w czasach rodzącego się chrześcijaństwa i podłoże teologii nowotestamentalnej — musi zapoznać się z hagadą targumiczną. Rabinistyczna literatura talmudyczna, tak starannie zebrana przez H. L. Stracka i P. Billerbecka⁴⁹, czy Bonsirvena⁵⁰, ukazuje przede wszystkim stosunki panujące w judaizmie po zburzeniu Świątyni Jerozolimskiej; pisma gumrańskie są świadectwem poglądów religijnych z peryferii oficjalnego judaizmu; natomiast w targumach do Pięcioksięgu zachował się materiał świadczący o głównym nurcie religijnym w judaizmie w tym czasie, kiedy Chrystus głosił wypełnienie się Pisma. Targumy, przekazując teksty liturgiczne, którymi karmiła się pobożność wiernych epoki międzytestamentowej, pozwalają poznać autentycznych Izraelitów przygotowanych przez Gościnko-Paradyż o Królestwie Bożym.

KS. STANISŁAW MĘDALA CM

⁴⁴ Na razie, o charakterze wzorcowym, wydano pierwszy rozdział targumu palestyńskiego do Pp na 23 stronach. *Biblia Polyglotta Matritensis. Series IV. Targum Palaestinense in Pentateuchum. Addiuntur Targum Pseudojonathan, Targum Onqelos et Targum Palaestinensis hispanica versio. L. 5. Deutoronomium caput I. Editio critica curante A. Díez Macho, Madrid 1965.*

⁴⁵ Por. M. McNamara, dz. cyt., s. 30 w nocie 147.

⁴⁶ Por. A. Díez Macho, *Nuevos fragmentos del Targum palestinese*, Sefarad 15 (1955) 31—39; A. Baars, *A Targum on Exod XV, 7—21 from Cairo Gueniza*, VT 11 (1961) 340—342; Y. Komlos, *Qeta šel Targum Jeruśalmi*, w: Sefer Zeydl, 1962, s. 7—11.

⁴⁷ Por. M. C. Doubles, *Toward the Publication of the Extant Text of the Palestinian Targum(s)*, VT 15 (1965) 6—26. Autor stwierdza, że przy opracowaniu krytycznego wydania targumów, uczeni dochodzą do wniosku, iż istniały różne „rodziny” lub grupy tekstu targumu palestyńskiego.

⁴⁸ R. Le Déaut, *Introduction à la littérature targumique. Première partie*, Rome 1966. Por. także tegoż autora, *Liturgie juive et Nouveau Testament. Le témoignage des versions araméennes*, Rome 1965.

⁴⁹ H. L. Strack-P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, 4 tomy, München 1922—1928.

⁵⁰ J. Bonsirven, *Textes rabbiniques des deux premiers siècles*, Rome 1955.